

BİN TANRILI ZAMANLARINDA ANADOLU'DA DİN RELIGION IN ANATOLIA IN TIMES OF 'A THOUSAND GODS'

Tülin CENGİZ*

Sorumlu Yazar

Öz

Anadolu'nun 'Bin Tanrılı' zamanları, MÖ. II. Bin yılın ilk çeyreği itibariyle tarih sahnesinde yerini alarak özgün bir din yaratan Hititlerin zamanıdır. Kendilerini "bin tanrılı" bir ülkenin sakinleri olarak adlandıran bu eski Anadolu uygarlığının, "bin tanrıyı" oluşturma sürecinde belirleyici olan, Ege Denizi'nden Basra Körfezi'ne Karadeniz'den Mısır'a kadar birçok çağdaş uygarlıkla kurmuş oldukları siyasi ve kültürel ilişkilerdir. Kozmopolit yapısı, askeri ve diplomatik stratejileri ile çağının güç merkezlerinden biri olan bu uygarlıktan, günümüze ulaşan arkeolojik kalıntılar, çivi yazılı ve hieroglif belgeler Anadolu'nun kültür tarihine ışık tutmaktadır. Bu kadim dilin ve kültürün incelenmesi, günümüz Anadolu kültürünün birçok yönünün anlaşılmasında büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın amacı nüfuz alanlarındaki Hatti, Luvi, Pala gibi eski Anadolu uygarlıklarından Sümer, Hurri, Asur, Babil gibi komşu uygarlıkların tanrılarına, kalabalık bir tanrı topluluğu yaratan Hitit zamanı Anadolu'sundaki dini yapıyı inceleyerek teolojiden, dinler tarihine; kültür tarihinden din psikolojisine "din ve inanç" eksenli çalışmalar yürüten pek çok disipline katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu, Din, Hitit, Tanrı, Ritüel.

Abstract

The "Thousand Gods" period of Anatolia is the Hittite age, which took its place on the stage of history in the first quarter of the second millennium BC and created a unique religious structure. The political and cultural relations they established with many contemporary civilizations from the Aegean Sea to the Persian Gulf, from the Black Sea to Egypt were decisive in the process of creating the "thousand gods" of this ancient Anatolian civilization, which called itself the inhabitants of a country with a "thousand gods". The archaeological remains, cuneiform and hieroglyphic documents of this civilization, which was born in Anatolia and was one of the power centers of its age with its cosmopolitan structure, military and diplomatic strategies, shed light on the past. For this reason, the study of the Hittite language and culture is of great importance in understanding many aspects of today's Anatolian culture.

The aim of this study is to examine the religious structure in Anatolia of the Hittite period, which created a large group of gods, from ancient Anatolian civilizations such as Hatti, Luvi and Pala to the gods of neighboring civilizations such as Sumerian, Hurrian, Assyrian and Babylon, from theology to the history of religions; to contribute to many disciplines that carry out studies on religion and belief, from cultural history to psychology of religion.

Keywords: Ancient Anatolia, Religion, Hittite, God, Ritual.

Araştırma Makalesi / Künye: CENGİZ, Tülin. "Bin Tanrılı Zamanlarında Anadolu'da Din". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 109 (Mart 2024), 455-467. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1447340>.

* Dr. Öğr. Üyesi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, E-mail: tulin.cengiz@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6835-3396.

Giriş

Din sözcüğünün ufak farklılıklarla Avrupa dillerindeki karşılığı *religion*'nın köklerinden biri Latince *religare*'dir ve anlamı 'sıkıca bağlanmak' tır. Bu etimolojik anlam, dinin ne olduğu sorusunu yanıtlamak için belki de en önemli eşiktir. Din aracılığıyla insan, hayatın akışında etkili gördüğü bir varlığa/kudrete sıkıca bağlanır. Aslında din, insanı, kendini aşan ve kuşatan, baş edemediği, kendi dışında kalan bir "gerçeklik" alanına bağlar (Atay, 2004, 25,26).

Dinin "ne" olduğu, tarihin seyri içinde "nerede, ne zaman, nasıl" ortaya çıktığı "nasıl çeşitlendiği" konusunda disiplinler arası büyük bir tartışmanın yaşandığı aşikârdır. Özellikle "din ve inanç" söz konusu olduğunda var olan "çeşitlilik" şaşırtıcı boyutlardadır. Yalnız ne kadar çeşitlenmiş olursa olsun tüm dinlerin ortak unsurları paylaştığı da bir gerçektir. Bu unsurlardan ilki, dünyanın kökenine veya tarihine ilişkin bir açıklama olan kozmolojidir ve en basit haliyle, bir başlangıç hikâyesidir. Dini kozmolojiler, insan yaşamının nasıl yaratıldığına dair "büyük resmi" açıklamaya çalışır. Dinlerin ikinci ortak özelliği, doğrudan insan deneyiminin ötesinde bir alan olan doğaüstüne olan inançtır. Bu inanç tek bir tanrı ya da tanrıları veyahut ruhları içerebilir. Doğüstü birçok biçim alabilir. Bazı doğüstü varlıklar antropomorfiktir, insana özgü özellikler taşır. Doğüstü güçlerin insan yaşamına müdahale edebilme potansiyeli kültürden kültüre değişir; doğal ve doğüstü arasındaki çizgi çok net de olmayabilir. İlginç olan, pek çok insanın, neredeyse evrensel bir şekilde, doğal bedenlerinde kendileri ile bir arada var olan doğüstü veya manevi bir öğeye, yani "ruha" sahip olduğuna ve bu ruhun, ölüm sonrası hayatta kaldığına inanıyor olmasıdır. Öyle ki dünyada kalan ruhlar, iyi ya da kötü niyetle ailelerinin ve topluluklarının yaşamlarında aktif bir rol oynamaya devam edebilir. Ölen kişilerin ruhlarının yaşayanlardan birtakım taleplerde bulunduğu da varsayılır. Bu nedenle birçok kültürde ölüye hürmet etme (ölü/ata kültü) gelenekleri, ölen kişiyi onurlandırmayı ya da onun iyiliğini ya da iş birliğini kazanmayı amaçlayan ritüeller vardır. Uygun şekilde memnun edildiğinde, ata ruhları, tanrılarla insanlar arasında aracı olarak hareket edebilir. Eğer hoşnutsuz olurlarsa, hastalık ve ıstırap yoluyla yaşayanlara zarar verebilir. Bu sorunları önlemek için, ruhları yatıştırmak amacıyla sevilen yiyecekler, içecekler ve hediyeler şeklinde ikramlar yapılır. Kozmoloji ve doğüstüne inancın dışında bir üçüncü ortak özellik, dini bir amaca hizmet eden ve genellikle din uzmanları tarafından denetlenen ritüeller, uygulamalar veya törenlerin varlığıdır (Brown ve diğer, 2020, 293-298). Tanımı, anlamı, varlığı başlı başına bir sorunsal olan ritüeller, özellikle sosyal bilimlere üzerine kafa yoran araştırmacılar için her zaman çekim merkezi olmuşlardır. Bunun nedeni Sørensen'in "çünkü ritüeller hammademizdirler" ifadesine kodlanmış görünmektedir. Sørensen'e göre ritüeller hem hayvanlarda hem insanlarda benzer şekilde bulunur, muhtemelen doğuştan gelen bir davranıştır. İnsan söz konusu olduğunda, kökeni biyolojik olan bir davranışın, kültür ekseninde dönüştürüldüğü söylenebilir (Sørensen, 2003, 207, 208). Neticede, kozmoloji, evrenin oluşumu yani başlangıç ile ilgili bir düzen şeması sunar. Bu şema içinde tanrı, insan, ruh tüm varlıkları, bir işleyiş dinamiği çerçevesinde belli noktalara konumlandırır. Ritüeller doğüstüne inancı hem somutlaştırır hem de tekrara dayalı kalıpları kozmolojik düzeni her defasında yeniden üretir. Kısacası "kozmoji-doğüstüne inanç-ritüel", her birinin varlık nedeni ötekidir. Bu nedenle herhangi bir dinin anlaşılabilmesi için bu üç bileşenin kombinasyonuna göz atmak gerekir.

Kozmolojiden başlanılacak olursa; kozmolojinin ilgi alanına giren yıldızların, güneşin, ayın ve gezegenlerin hareketindeki döngüsel modeller, avcı-toplayıcı topluluklar tarafından bile gözlemlenerek mitik geleneğe entegre edilmiştir.

Bu topluluklar samanyolunu, ayın büyüme, gerileme ve yenilenme döngüsünü keşfetmişlerdir. Doğanın verimliliği ile mevsimsel göksel hareketler arasındaki bağlantıyı fark etmiş, dünyanın döngüsel yenilenme tarafından yönlendirildiği sonucuna varmışlardır. Bazıları, güneşin toprağın verimliliğini; ayın ise insanın doğurganlığını yönettiği inancına ulaşmışlardır. Eliade'ye göre insanlar, gözlemlerinden elde ettikleri tüm bu bilgileri mevsimsel döngü törenleri /festivalleri aracılığıyla sosyal yaşamlarına dahil etmiştir. Ayrıca göksel döngüler ile yere ait döngüler arasında kurulan bağlantı, geleceğe dair tahminlerde bulunma itkisini de beraberinde getirmiştir. MÖ. II. bin yıldaki Yakınoğu topluluklarının, geleceğe dair bir iz bulmak için astral olayları sistematik olarak incelemesinin en önemli nedeni budur (Eliade,1957, 101,102).

Hitit Kralları, Anadolu'da birkaç bin yıl süren köklü bir geleneğin varisi olan oldukça sofistike bir toplum yaratmıştır. Böylesi bir toplumun gökyüzü ile ilgilenmemiş, onu gözlemlememiş olması akla yatkın görünmemektedir: (Belmonte-González,2015,1). Koch-Westenholz (1993, 231-246) ve Beckman (2013, 284-297), Hitit sarayının, yıldız gözlemi ve kehanet bilgisini Babil'den aldığını düşünmektedirler. Babil temelli kehanet, ay ve güneşin hareketlerinin yorumlanmasına dayanmaktadır (Weidner, 1923, 1-8). Hititlerin kendi astrolojik gözlemlerini yapıp yapmadıkları ya da Babil gök bilgilerini ne ölçüde özümstedikleri konusunu aydınlatacak somut belgeler mevcut olmasa da Beckman, Hititlerin çivi yazısı ile bu yazının ilişkili olduğu kültürü de aldığı görüşündedir (Beckman, 2013, 294, 295). İmparatorluğun erken döneminde Mezopotamya'dan alınan Sümer-Akad dualarının, Hititlerde, "öfkeli bir tanrıyı yatıştırmak için Güneş Tanrısı'na dua (CTH 372-374)" biçimine dönüştürülmesi bu durumun göstergelerinden biridir (Rieken 2019, 150; Metcalf, 2011, 168-176).

Yakınoğu kozmolojisinin göksel bileşenlerine ilişkin ilk bilgiler Winckler (Winckler, 1903, 37-67; Jeremias (Jeremias, 1909), Eliade (Eliade,1954; 1957;1978) ve Krupp (Krupp, 1997, 2000; 2005)'tan gelmiştir. Bu incelemelere göre; yeryüzüne ait ve insan icadı olan başkentler, ironik biçimde, kutsal yaradılışın bir parçası, evrenin küçük bir kopyası, kozmosun insan ölçeğinde küçültmüş halleridir. Bir güç odağı olarak aynı zamanda dünyanın da merkezidirler. Bu tür kentler ülkeyi gökyüzüne bağlayan, cennetteki tanrısal güçler ve ruhların dünya ile bağlantı kurduğu mahallerdir. Buradan yola çıkarak geleneksel kozmolojilerin temel ilkelerinin Hattuşa'da bulunduğu söylenebilir. Her şeyden önce Hattuşa, tanrıların ve tapınakların şehridir (Zangger ve diğer., 2021, 62,63). Astronomik olaylar ve yapılar arasındaki potansiyel ilişkileri, tapınaklar ve anıtsal kapılar ve yerel peyzajın çeşitli unsurlarını araştıran Belmonte ve González de aynı görüştedir. Öyle ki Hattuşa, çarpıcı ve son derece ilginç bir astronomik ve topografik manzara sunmaktadır. Hititler, tapınaklarını büyük oranda göksel alan ile bağlantılı olarak belirli bölgelere odaklamışlardır. Ayrıca Hattuşa, Alaca Höyük gibi belirgin bir kutsal karaktere sahip olanlar, yalnızca savunma amaçları dışında hizmet ettikleri kesin olan anıtsal kapılara sahiptir. Bazıları bol bol ritüel sahnelerle süslenmiştir. Hitit kutsal mekanlarının tamamlayıcı unsurları kutsal pınarlar ve kutsal dağlardır. Özellikle dağlar, Hitit topografyasında çok önemlidir. Fırtına Tanrısının oturduğu yerler olarak kurgulanmışlardır (Belmonte ve González, 2015, 10,11).

Hattuşa dışında, Hitit kozmolojisi açısından ele alınması gereken bir diğer alan, Yazılıkaya Açık Hava Tapınağıdır. Masson, bu tapınak için "kış dönümünde kutsal bir amaç için toplanma yeri" olduğu yönünde görüş bildirmiş (Masson, 1989), Krupp, bu etkinliğin eski Yakınoğu'da köklü bir gelenek olan kutsal evliliği de içerdiği bilgisini eklemiştir. Krupp'a göre burası "göğün ve yerin hükümdarları" arasındaki evlilik bağının yenilenmesini temsil etmektedir (Krupp, 2005). Belmonte,

B odasındaki 12 tanrının her birini yorumlayarak 12 sayısının bir yıldaki sinodik ayların sayısı ile bağlantılı olduğunu bildirmiştir. Hatta A odasındaki kabartmalar da astral karakterdedir (Belmonte, 2000, 89; 2011, 5; 2015, 63). Zangger ve diğerlerine göre Yazılıkaya Batı duvarının A Odası'ndaki semboller, "yeryüzü ve gökyüzünü" temsil etmektedir. Yazılıkaya'nın açık hava, doğal kaya yerleşimi, Hitit kaya kutsal alanı olarak özenle seçilmiştir. Odalar, sınırlı erişim için oldukça iyi yapılandırılmış ve eyleme odaklanılmıştır. Kayalık dorukları yüksek dağları andırır ve yüksek dağlar gibi yeryüzü ile gökyüzü arasındaki temas noktalarıdır. Doğal taş duvarlar, bir bakıma tanrıların toplanıp, tanıklık edip performans sergileyebilecekleri bir sahne işlevi görürken, tanrıların kaya kabartmaları ayin için kutsal bir izleyici kitlesi oluşturmuştur. Yazılıkaya, temelde bir kaya sanatı alanıdır ve dünyanın her yerinde, kaya sanatının varlığı bazen bir yerin, efsanevi gücün kaynağı veya odak noktası olarak kabul edildiğini göstermektedir. Buralarda kozmik güçler birleşir; tanrıların ve ruhların gücüne tanık olunabilir veya erişilebilir. Yazılıkaya'da tasvir edilen tanrılar, dağ zirvelerini andıran kaya çıkıntılarına oyulmuştur. Orada göksel döngülere uygun olarak sürdürülen bayramlar, kralı fiilen dünyanın merkezine yerleştirmiş, böylece kral, kozmik düzen ile ittifakını halka teşhir ederek yönetme yetkisini onaylatmıştır (Zangger ve diğer., 2021, 66).

Hitit dini metinlerine göz atıldığında ise tapınak topografyası, kozmoloji ve kozmik coğrafya ile ilgili bilgi edinmenin zorluğu ile karşılaşmaktadır. Tapınaklar konusunda en fazla bilgi içerme potansiyeli taşıyan belgeler festival metinleridir fakat onlar da bir çeşit tören programı niteliğindedir. Bu nedenle Hitit kozmolojisi bilgisinin esas olarak birkaç mitolojik metne dayandığı söylenebilir. Bunlardan biri olan Kumarbi'nin Şarkısı'nda (CTH 344), tanrıların cennet krallığı için savaştığı ve mağlup tanrının karanlık dünyaya (yani ölümler diyarına) kaçtığı anlatılmaktadır. Karanlık dünyada, eski tanrılar da dahil olmak üzere çeşitli tanrılar yaşamaktadır. Yine Ullikummi Şarkısı'nda birinin yeri göğü bakır bir keski ile kestiği yani ayırdığı yazılıdır (CTH 345). Bunun yanı sıra Muwatalli'nin duasının bir versiyonunda "cennet-yer-karanlık/ölüler diyarı"ndan; aynı duanın başka versiyonunda 'cennet ve yer'den bahsedilmektedir (CTH 381). Neticede Hititler söz konusu olduğunda kozmosun Mezopotamya'daki gibi üçe mi ikiye mi bölündüğü çok net değildir. Görke, Hatti etkisinde iki katmanlı evren (cennet – yeryüzü/ölüler diyarı); Mezopotamya etkisinde üç katmanlı evren (cennet – yeryüzü – ölümler diyarı) olmak üzere biri 'eski' diğeri 'yeni' iki farklı tasarım olduğunu düşünmektedir (Görke, 2012, 45,46).

Eskiçağ dünyasının kozmolojik düşünce yapısının özünde şüphesiz "evrenin ya da başlangıcın" nasıl olduğuna/oluştduğuna dair süreci açıklama çabası yatmaktadır; yalnız bu açıklamanın en can alıcı noktası tanrı/lar ve evren arasında kurulmuş olan bağıdır. Yani evrenin ikiye ya da üçe bölünmüş olmasından ziyade evren adı verilen düzenin işleyişinin tanrılara atfedilmiş olması inancına odaklanmak gerekmektedir. Bu da Hitit'i de içine alan tüm antik kozmolojilerin, özünde, doğaüstü olarak adlandırılan kutsal alanın varlığını meşrulaştıran argümanlar olduğu anlamına gelir.

Doğaüstüne inanç konusuna gelindiğinde; önce doğaüstü varlıklarla kastedilenin ne olduğuna bakmak gerekir. Haviland'a göre doğaüstü varlıklar tanrı, tanrıçalar, ataların ruhları ve diğer ruhlardır. Bin yıllardır insan merakını kamçılayan bu güçler üç ana başlık altında toplanmaktadır: "Tanrı-tanrıçalar (ilahlar)"; "Ataların ruhları"; "Belli bir şahsa bağlı olmayan ruhlar". Tanrı ve tanrıçalar, insanlara mesafeli, yüce varlıklardır. Evrenin tamamını kontrol ettiklerine inanılmaktadır. Çok tanrılı dinlerde, tanrı ve tanrıçaların her biri evrenin belli bir bölümünü denetim altında tutarak düzeni sağlarlar. Her birinin farklı sorumlulukları vardır. İnsanlar tüm tanrılara aynı

derecede ilgi duymazlar, ilgi, insani problemlerle en çok uğraşan ilahların üzerinde yoğunlaşmıştır. Dinin psikolojik işlevlerinden biri, insanın zihninde evrenin tutarlı bir modelini oluşturmaktadır, ayrıca bilinmeyene bir açıklama getirerek gerilim, korku ve endişeyi azaltır; dünyanın düzeninden tanrı/tanrıları sorumlu tutarak insanın omuzlarından önemli bir yükü kaldırmış olur; toplumsal dayanışmayı ve bir topluluğa ait olma duygusunu ritüeller aracılığı ile pekiştirir. Tanrı ve tanrıçaların dışında doğaüstünün bir başka bileşeni olan ata ruhlarının, insanın bir beden ve ruhtan oluştuğuna dair inançtan doğduğu kabul edilmektedir. Geriye dönebilen bu ruhların, yaşayan insanlar gibi iyi ve kötü olma ihtimalleri vardır. İnsani hislere sahiptir. Bu da onlara karşı dikkatli davranılmasını gerektirmiş, ataların ruhları etrafında bir dizi kural ve uygulamanın ortaya çıkmasına neden olmuştur (Haviland, 2002, 407, 413-431).

Tanrı ya da ruh, her ikisi de doğaüstünün bileşenleridir fakat tanrılar iyi tanımlanmış, sosyal olarak kuşatıcı; ruhlar ise sosyal olarak marjinal, gelip geçici varlıklardır. İlginç olan, tanrı ya da ruh fark etmeksizin, cismani bedenleri olmayan, fizik ve hareket yasalarıyla sınırlandırılmamış bu ruhani varlıkların, neredeyse tüm dinlerde sosyal nitelikler göstermeleridir. Bunlar, kişilikleri, arzuları ve karar verme ve eyleme geçme yeteneği ile 'failliği' olan varlıklardır. Bir başka deyişle insanlardan çok da farklı değerlerdir hatta bu duruma uygun olarak dini, 'insan toplumu ve kültürünü, insan olmayanları da kapsayacak şekilde genişleten bir araç' olarak tanımlamak mümkündür (Sashur, 2020, 288).

Hititler'de doğaüstü alanın hâkimi olarak kabul edilen tanrılar, Hitit Krallığı'nın dinine ait unsurlardır. Hitit dini ise köklerini Orta Anadolu platosu üzerindeki tarıma dayalı bir yaşam tarzından alan bir düşünce sistemi üzerine inşa edilmiştir (Beckman, 1989: 99). Ayrıca bu din, kavramsal olarak; Hititlerin siyasi nüfuz alanındaki farklı dini inançlar ve senkretik eğilimler için kullanılan ortak bir adlandırmadır. Bu da demektir ki Hitit dini, farklı tarihlerde, aynı ve yakın coğrafyadaki farklı uygarlıklardan beslenmiş, farklı kültür katmanlarından oluşmuştur. Bu katmanların kronolojisine göz atıldığında ilk sırada Orta Anadolu'nun yerli halkı olarak kabul edilen Hattilerin, ikinci olarak MÖ. 3. bin yılın sonlarından itibaren Hint-Avrupa dil kümesine ait bir dil konuşan Hititlerin daha sonra Güney ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleşen neredeyse çağdaşları olan komşu Luwilerin, son olarak da MÖ. II. bin yılın ortalarından itibaren düşünce ve inanç sistemlerinin aktarımı konusunda Anadolu ile Suriye-Babil arasında köprü vazifesi gören Hurriler'in yer aldığı söylenebilir. Bu nedenle Suriye ve Mezopotamya dinlerini dikkate almadan Hitit dinini çözümlemek mümkün değildir (Hutter, 1997: 74,75). Aynı şekilde Hitit dininin diğer katmanlarını oluşturan Hatti, Luwi ve Hitit bileşenlerini de. Dinin bu heterojen yapısı, her şeyden önce Hitit krallığının Ege Denizi'nden Fırat Nehri'ne, Karadeniz'den Asi Nehri'ne kadar çeşitli medeniyetlerle olan zengin kültürel ilişkileri sayesinde mümkün ve başarılı olmuştur. Bu arada, 'Hitit dini' denilirken kastedilenin, Hitit başkentinin devlet arşivlerinde tasdik edilen, çoğunlukla kral ve kraliyet ailesiyle veya 'devlet dini' ile ilgili dini uygulamaları olduğu unutulmamalıdır (Gilan 2019: 179). Bu durum, din ile ilgili bilgi veren metinlerin doğasında yani resmî belgeler olmalarından kaynaklanmaktadır. Hitit kazılarında bugüne kadar sıradan kişilere özgü herhangi bir arşive rastlanılmamıştır (Warbinek, 2023, 181,182).

Çok kimlikli bir dinin panteonun da çok kimlikli olması kaçınılmazdır. 'Hatti'nin Bin Tanrısı', Hititler tarafından panteondaki bütünlüğü tanımlamak amacıyla sıklıkla kullanılmış bir formüldür. Tanrılar, kendi bölgelerine hâkim olan kudretli varlıklardır. Antropofomik özellikler gösterirler. İnsanlarla aralarındaki farklılık doğa üzerindeki

etkileridir. İnsanlar gibi ölümlü değillerdir fakat yiyeceğe ve içeceğe ihtiyaç duyar, açlık ve susuzluk çekebilirler. Üstelik bu yiyecek ve içeceklerin insanlar tarafından sağlanması gerekir. İnsanlar gibi kıskanç, öfkeli ya da intikamcı olabildikleri gibi yardım sever ve cömert de olabilirler. Bu nedenle insanlar kült yoluyla tanrılarla iyi ilişkiler kurmaya çalışırlar (Hutter, 1997, 78).

Din, özünde bir ilişkiler ağıdır ve bu ağın merkezinde insanın kutsal kabul ettiğiyle kurduğu ilişki vardır (Otto, 1928). Furlani'ye göre "Eski Batı Asya dinlerinde insan-tanrı ilişkisi, hizmetkâr-efendi, kral-tebaa arasındaki ilişkiye benzer. Bu dinlerde insan, tanrısına, kralına ve efendisine hizmet etmek zorundadır. Aslında Doğu dünyasına ait tüm metinler insanın başlangıçta tanrılara hizmet etmesi için yaratıldığını bildirmektedir. Hitit metinlerinde insan-hizmetkâr ve tanrı-prens arasındaki ilişkinin niteliğine dair oldukça ayrıntılı bilgilere ulaşılabilir. Bu ilişkinin bu şekilde açık ve ayrıntılı açıklamasına Eski Doğu'nun hiçbir literatüründe rastlanılmamıştır. Bunun anlamı şu olabilir: Hititler diğer doğulu komşu uygarlıklarından daha fazla kendilerini tanrıların hizmetkârı olarak görmüşlerdir. Aslında Hitit dininin pek çok yönü neredeyse bu ilkedен türemiştir. Bunu görmek için en genel hatlarıyla tapınaklardaki işleyişe bakmak yeterlidir. Tapınaklarda tanrılara hizmet edilmesi için büyük bir faaliyet ve organizasyon durumunun olduğu söylenebilir. Tapınakta tanrıların hizmetindeki rahiplerle beraber istihdam edilmiş işçi ve zanaatkârlar aslında tanrıların hizmetkârıdır. Hizmetkarlar efendilerine hizmet ettiğiinde temiz olmalıdır. Efendi, hizmetçisi tarafından temiz ve özenli biçimde yedirilir, içirilirse duyduğu memnuniyet karşısında lütfekar olacaktır. Eğer hizmetkâr, efendisine karşı ihmalkâr ve itaatsiz davranırsa efendisinin ona karşı mizacı değişecek, zarif ve iyiliksever olmayacaktır. Hizmetkâr efendisine isyan ederse onu gücendirir. Bunun sonucunda efendisi onu ceza işareti olarak ölümüne karar verir Sadece onu değil ailesini, yakınlarını ve mahiyetindekileri de cezalandırabilir. Efendi-hizmetkâr ilişkisi Hititlerin gündelik hayatlarında sıradan motiflerindedir. Hitit metinlerinde karşılaştırma yaparak anlatma geleneği de rastlanılır. Bunlara en güzel örnek II. Murşili'nin yıllıklarıdır (CTH 61). Yıllıklarda kral-tanrı arasındaki ilişkinin efendi-hizmetkâr ilişkisi ile aynı kurgulandığı görülür. Kral, hizmetkâr, tanrı efendidir. Kendisi tanrının sadık bir hizmetkârıdır. Oysaki babası I. Şuppiluliuma işlediği günahlardan ötürü tanrının öfkesine maruz kalmış ve veba ile cezalandırılmıştır. Oysaki kendisi, yaşı küçük olmasına ve bu nedenle düşman ülkeler tarafından aşağılanmasına rağmen, tanrının lütfunu kazanarak başarıdan başarıya koşmuştur. Hititlerdeki günah, insanın, haddini aşmasıdır. Hitit anlayışında tanrı, efendiye emirler verir, bu emirler kutsal yasalar haline gelir ve insanların kaderini belirler. Kutsal yasalar ve dolayısıyla dünyevi yasalar, tanrının buyruklarının yazıya dökülmüş halidir. Ayrıca tanrı-efendi ilişkisi, insanların hayatta kalabilmesi ve hayatlarını idame ettirebilmesi için yerine getirmeleri görev ve sorumlulukları da belirler. Buradan kader doktrini oluşur. Hizmetçi, efendisine; tebaa kralına sahip çıkmalıdır ki bu da Hititlerdeki kurban olgusunu açıklamaktadır: tanrıya ihtiyacı olan her şeyi en mükemmel biçimiyle sunma ihtiyacı. Dua da efendi-hizmetkar ilişkisinden doğmuş bir pratiktir. Tanrılar memnun edilirse insanlara rehberlik eder, onları korur ve gözetir" (Furlani, 1938, 258-261).

Hitit dini üzerine kafa yorulduğunda, Hitit metinlerinin muazzam sayıda tanrı ismi içerdiği ve bunların çoğu ile ilgili, isimlerinden başka bilgi olmadığı fark edilecektir. Mevcut yazılı kaynaklar ve mümkün olduğunda ikonografik kaynaklar, tanrılar arasındaki kesin önem sırasını açıkça vurgulamaktadır. Özellikle antlaşma metinlerdeki şahit tanrılar listesi, hiçbir zaman rastlantısal olmayan ve kutsal bir hiyerarşiyi yansıtan bir dizilim göstermektedir (Gurney, 1977, 4-5). Devletin resmi

panteonunun yaradılışı Popko'ya göre Orta Hitit dönemini işaret etmektedir. Örneğin, Kral I. Arnuwanda ve Kraliçe Aşmunikal'in hükümdarlığı döneminde, panteonun kanonu daha sonraki anlaşmalarda görünene yakındır (Popko, 1995, 90). Görünüşe göre tüm tanrılar, aşama aşama, yalnızca küçük değişikliklerle, kutsal bir piramit şeklinde, önem sıralarına göre organize edilmişlerdir. Piramidin tepesinde Fırtına Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve onların geniş ailesi; aşağıda Ana Tanrıçalar, güneş tanrıları gibi ikinci derece tanrılardan sonra savaş tanrısından bitki tanrısına, ruhlarla, koruyucu figürlere ve kötü tanrılara kadar diğerleri; son olarak, en altta ölmüş krallar bulunmaktadır (Beckman, 1989, 99).

Her ne kadar çok kimlikli ve katmanlı bir panteona sahip olsa da Hitit krallığının baş tanrıları, kuru tarıma mahkûm bir plato üzerine konumlanmış, yağmura bağımlı bir ülkeye son derece uygun Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçasıdır. Her ikisi de ihmal edilmedikleri sürece, bereket ve bolluk getiren, krallık bahşeden, savaşlarda yol gösteren ve zaferle taçlandırılan figürlerdir. Baş tanrı olsun ya da olmasın Hitit dünyasında tanrıya tapınımdaki amaç onların iyi niyetlerini güvence altına almak ve evrenin düzgün işleyişinde iş birliklerini sağlamaktır. Zaten Hitit dininden bakıldığında, insanın varlık nedeni tanrılara yiyecek, övgü ve eğlence sağlayarak hizmet etmektir. Bu sorumluluk, tanrıların huzurunda Hitit halkını; Hitit halkı önünde tanrıları temsil eden kraliçe çift tarafından organize edilmektedir. İnsanların sadık desteklerinin karşılığı, tanrıların lütfedeceği tarımsal bolluk, savaşta zafer, uzun yıllar ve sağlıktır. Aksi durumda tersi gerçekleşecektir. Bu nedenle Hitit başkentinden ve giderek artan bir şekilde taşra şehirlerinden elde edilen çivi yazılı metinlerin çoğunun, Hitit tanrı ve tanrıçalarının ihtiyaç duyduğu ve onlara gösterilen ilginin ayrıntılı bir resmini sunan düzenli devlet kültürünün tören ve ritüellerine ait olması oldukça doğaldır (Beckman, 2020, 1, 6).

Ritüelin ne olduğu ve ne olmadığı ne olabileceği ve ne olamayacağı, yapısal olarak mı yoksa işlevsel olarak mı ele alınması gerektiği, ritüelin sembolik mi yoksa semantik mi olduğu konusu çok uzun bir zaman diliminde neredeyse tüm sosyal bilimlerin hatta bir süredir biyoloji, zooloji, insan etiyolojisi gibi disiplinlerin ilgi alanı içinde tartışılmaktadır. Görünen o ki ritüeli anlamak için tek bir disiplinin gözlem, deney, deneyim ya da tanımlamaları yeterli gelmemektedir. Bu da konuyla ilgilenen tüm disiplinlerin, kendi varsayımlarını yeniden gözden geçirmesine ve ardından diğer bazı disiplinlere başvurarak ister teorik ister metodik veya her ikisi birden olsun, kendi indirgemeciliklerinden bir çıkış yolu aramasına neden olmaktadır (Zoric, 1996, 233, 234).

İnsanın 'tarihi ve kültürü' ile ilgilenen hemen her disiplin, ritüelleri, sosyal ve dini yaşamın dinamik çekirdeği olarak kabul eder. Sade bir kabilenin inanç biçiminden gelişmiş dini sistemlere kadar ritüeller, bürokratik örgüt ve yapıların düzenli bir şekilde işlemesi için hayati öneme sahiptir. Bu ritüeller ister kabul edilmiş bir otorite tarafından kararlaştırılsın ister gelenek tarafından reçete edilsin, insanları işleyen bir tutarlılık içinde bir araya getirmede önemli bir faktördür. Başka bir deyişle, ritüeller sosyal sistemler yaratır, efsanevi bir bağlamdaki bir hikâyeye bağlanarak sürdürülür. Başka bir deyişle mit, bir ritüeli birbirine bağlayan bir hikâyedir. Bu yönüyle ritüeller kültürle ilgili bir noktaya işaret eder. İlgili bir topluluk tarafından paylaşılır; sosyal kimlik, uyum ve karmaşık kavramlar oluşturur. Dini ritüeller, diğer ritüellerden daha fazla grup uyumu yaratır. Ritüeller, toplumsal kimlik oluşturma işlevlerinin yanı sıra (bürokratik) hiyerarşi ve toplumsal tabakalaşma kavramları da yaratır (Gruenwald, 2020, 109-111). Ritüel söz konusu olduğunda farklı disiplinlerin farklı yaklaşımlarına rağmen ritüel tanımlamalarında ortak vurgular oldukça fazladır. Bu vurgulardan en

önemlisi ‘tekrar’dır. Dewey, ritüelleri yalnızca geleneksel eylemlerin tekrarı olarak değil, bir durumla veya sorunla başa çıkmanın ve bir çatışmayı çözmenin bir yolu olarak görebildiği doğru bir noktaya temas eder (Dewey, 1991). Dewey ile paralel görüşte olan Giovagnoli’ye göre de ritüeller, derin bir duygusal katılımla kişisel ve sosyal ihtiyaçları ifade eder ve bu olmadan var olmazlar. Bu nedenle ritüelleri, insanın doğa karşısında kendisini güvende hissedebilmek için yarattığı geleneklerin tekrar edildiği modeller olarak görmek yanlış olmaz (Giovagnoli, 2021, 93).

Hitit Krallığı’nın büyük arşive sahip iki önemli merkezi olan Hattuşa ve Şapinuwa kazılarında ele geçen binlerce çivi yazılı tablet ve tablet parçası, Hitit Anadolu’sundaki ritüel geleneği, birçok yönüyle belgelemektedir. ¹Bu ritüellere göz atıldığında, Hitit dininin çok katmanlı yapısı sadece panteona değil ritüellere de yansdığı söylenebilir. Hitit ritüel geleneğinin, temel olarak Hatti -Luwi ve Kizzuwatna/Hurri olmak üzere üç ana damardan beslendiği söylenebilir. Hatti kültürü etkisinde olan ve günümüze ulaşabilmeyi başaran ritüeller Eski Hitit dönemine tarihlendirilmektedir. Bu ritüellerin sayısı, İmparatorluk çağında kaleme alınmış aynı türdeki zengin literatürle karşılaştırıldığında oldukça sınırlıdır. Metinlerin içeriklerine göz atıldığında, ise kompozisyonların çok belirgin olmadığı söylenebilir. Bu metinlerde, büyü faaliyetleri ile bunlara eşlik eden büyü sözler genellikle mitolojik içerikli bir öykü içinde gizlenmiştir; bunların gayri ihtiyari bir şekilde betimlendiği metin kesitleri de söz konusudur. Ayrıca, İmparatorluk dönemine ait metinlerin aksine, bu metinleri kaleme alanların ya da ritüeli uygulayıcıların kimlikleri de bilinmemektedir. Yaşlı kadın (^{MUNUŠU.GI}), bu dönemde Anadolu büyü bağlamındaki ritüel uzmanı olarak öne çıkmaktadır. ^{MUNUŠU.GI} dışında, Hatti geleneğinde büyü uygulamaları Fırtına tanrısının adamı (^{LÜ DİŞKUR}) ve diğer kült görevlileri tarafından icra edilmiştir (Taracha, 2009, 74). Bu dönemi temsil eden en karakteristik metin kraliyet çifti için gerçekleştirilen bir ritüeldir. Kral ve kraliçenin yaşamlarının ve sağlıklarının devamını sağlamak için tasarlanmış dört ritüeli içeren bu metin (CTH 416) iyi korunmuştur, metinde uygulayıcının kim olduğuna dair bilgi yoktur. Her ritüel, kral ve kraliçeyi iftira/büyü/hastalık/kirlik gibi rahatsızlıklardan kurtarmaya yardımcı olmak için hayata geçirilmiştir (Bkz. Otten and Souček 1969).

Hatti büyü tekniklerine ilişkin repertuar, Luwi konteksti kadar zengin değildir. Luwiler, Kuzey Suriye’yle kurdukları, geçmişi çok erken bir döneme dayanan ilişkiler sayesinde Suriye-Mezopotamya’nın zengin büyü ilminden istifade etme imkânı bulmuşlardır. (Taracha, 2009: 74,75). Colins’e göre Anniwiyani ve oğlu, Armati, Maddunani and Dandanku, Paskuwatti, Alli, Aşhella, Uhamuwa ve Puliša’ya atfedilen ritüeller Luwi bölgesi ile ilişkilendirilmelidir (Colins,2010: 55-56). Yerel Hatti geleneğinde, çoğunlukla analogik büyülere odaklanılmıştır. Ayrıca Anadolu’ya özgü büyüler Suriye ve Mezopotamya büyülerinden daha dünyevi karakterdedir; Anadolu büyüleri ritüel uzmanlarının edindikleri pratik deneyimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İmparatorluk döneminin henüz başlarında standart bir büyü metni arketipinin şekillendirildiği görülmektedir. Buna göre ilgili metinlerin giriş kısımlarında yazarın ismi, zaman zaman mesleği, doğduğu ülke veya şehri ile ritüelin yapılış gerekçesi belirtilmeye başlanmıştır. Metnin muhteviyatı üç bölüme ayrılmaktadır: ritüeli icra etmek için gerek duyulan alet ve edevatın sıralandığı bir liste, uygulanan büyü pratiklerine dair bir betimleme ve buna uygun büyü sözler.

1 Özellikle Şapinuwa, Ağılönü kutsal alanındaki kurban çukurları, içinde Hurri kökenli, ^{LÜAZU} ‘nun uyguladığı itkahi ve itkalzi arınma ritüellerinin de (CTH 777) bulunduğu çok sayıda ritüel içerikli tablet ile dikkat çekmekte, şehir İmparatorluk dönemindeki siyasi önemin yanı sıra bir kült merkezi olarak da öne çıkmaktadır (Süel, 1995, 279).

Pek çok kez ritüel etkinliğinin ritüelin etkisini arttırmak için tasarlanmış (tamamlayıcı nitelikteki) çeşitli büyü tekniklerinin bir kombinasyonu olduğunu görülebilmektedir. Metnin sonunda yer alan kolofon kısmında ise girişte verilen bilgiler, çok nadir de olsa betimlemenin başlangıç kısmı ile tekrarlanabilmiştir (Taracha,2009, 75).

Hititlerin Luwi dünyasıyla olan ilişkilerini ortaya koyan ritüellerde, görevi, kötülüğü/kirliliği hastadan alarak, onu farklı bir yere nakletmek olan taşıyıcılarla karşılaşmaktadır. Bu tür ritüellerde kullanılan çeşitli malzemelere, kurban sahibi, elleriyle dokunur, baskı yapar, tükürür, onu devirir ya da malzemeler “ayaklarının önüne, başına konulur, üzerinde tutulur, üzerinde çevrilir. Ardından kirlenmiş/kirliliğin aktarılmış olduğu bu malzemeler yeni bir kirliliğe yol açmaması için canlıya öldürülerek, gömülerek, kesilerek ya da salıverilerek; cansızla kırılarak, yakılarak, saklanarak vb. ortamdan uzaklaştırılır daha doğrusu ortadan kaldırılır. Bir diğer ritüel biçimi, bir kişinin/nesnenin yerine başka kişi/nesnenin ‘vekil’ olarak geçtiği uygulamadır. Tarpalli ve nakkuşsi olmak üzere iki türlü uygulanan ritüelde tarpalli, kurban sahibinin yerine vekil olarak seçilen ve vekalet ettiği kişiye yönelen kötülükleri üzerine çeken canlı ve cansız bir objedir. Nakkuşsi ise Hurrice, nakk- “göndermek, salıvermek, gitmesine izin vermek” fiilinden türetilmiş bu kelime “her türlü kötülüğü bir yerden başka bir yere taşıyarak uzaklaştırması için salıverilen canlılar”ı ifade eder. Nakkuşsi olarak görevlendirilen canlıların- tarpalli’lerin aksine- öldürülmemeleri, kötülükleri kurban sahibinden uzaklaştırmak için özellikle serbest bırakılmaları gerekmektedir (Reyhan, 2003: 121-135). Sürekli başvurulmuş bir diğer uygulama da ‘(arasından) geçiş’ ritüelidir. Bu hususta iki tarafa konulmuş canlı/cansız nesnenin arasından geçmek mutlak bir uygulamadır. Örneğin dikenli dallardan yapılmış bir kapı ile bu kapının arkasında yanan alevlerin arasından geçmenin kişiyi kirlilik ve tüm kötülüklerden kurtaracağı varsayılmaktadır (Haas, 1994, 848). Genellikle hayvanlar özellikle de yavru köpekler ikiye bölünüp kapının her iki tarafına yerleştirilmekte ya da Aşhella ritüelinde olduğu gibi askerlerin geçmesi için iki ateş yakılmaktadır (Dinçol, 1985, 25; Collins, 2010, 56). Kizzuwatna ve Kuzey Suriye menşeli başka bir ritüel uygulama şekli de tanrıları çağırma ritüelidir. Bu türdeki ritüellerin ekseriyeti. Seremonin asli kısmı bir tanrının un, şarap ve yağ kokusuyla belirlenmiş bir ‘yol’ dan sembolik olarak çağırıldığı bir uygulamadan oluşmaktadır. Bu ritüellerin icracıları LÜAZU⁴, LÜpatili, LÜpurapşi gibi görevlilerdir (Taracha,2009:155). Ritüellerde kullanılan büyü malzemeleri genellikle aynıdır ve sadece tanrıları çağırma için değil, aynı zamanda onları rahatlatmak, sakinleştirmek, huzurlu kılmak için kullanılır. Bir tanrıyı geri döndürme ritüeli, aynı zamanda, kaybolan tanrıyı öfke ve kinden kurtarmak için yapılan bir “arınma/arındırma ritüeli”dir (Reyhan, 2016, 2-6).

En genel hatlarıyla ritüel kategorizasyonuna göz atıldığında arınma ritüelleri büyü metinleri arasında sayıca en geniş grubu oluşturmaktadır. Bu belgelere konu olan uygulama ve büyü sözler temelde analogik büyü uygulamasına istinat etmektedir; söz konusu ritüellerin icra edilme gerekçesi ise kir, kötü büyücülük, tanrısının öfkesi vs. olarak kabul edilen unsurlarla temas etmekten kaynaklanan kirlenmeyi bertaraf etmektir (Taracha, 2009, 152).

Hitit ritüellerine sadece göz atıldığında bile ne kadar karmaşık oldukları dikkati çekecektir. Bu karmaşa ritüel denilen olgunun genel yapısından kaynaklanmaktadır. Bundandır ki dini epistemolojinin belki de en önemli bileşeni olan ritüeller üzerine ‘söz söylemek’ ciddi bir iştir. Bir ritüelin anlaşılabilmesi, arka planında yatan sosyolojik, psikolojik, antropolojik vs. bilgiye sahip olmayı gerektirmektedir. Ritüel sözcüğü, her ne kadar doğaüstü ile özdeşleşen niyet ve eylemler için kullanılsa da aslında, doğaya ve doğal olana dönük amaçlar için gerçekleştirilir. Hititler söz konusu olduğunda da

durum böyledir. Organize tarım ve hayvancılığa dayalı bir yaşamı temel almış bir krallığın ritüelleri ya da görkemli törenleri; saymakla bitmeyen tanrı ya da tanrıçaları, günümüz insanına her ne kadar uhrevi ve gizemli unsurlar olarak görünse de aslında, beslenme, neslin devamlılığı, çalışma, üretmenin, bereket ve sağlık kısacası hayatta kalma ve hayata tutunmak için gerekli araçlarıdır.

Sonuç

Eskiçağ 'da Anadolu, Mısır ve Mezopotamya coğrafyalarında hüküm sürmüş çok tanrılı dinlere dair çivi yazılı/hiyeroglif belgeler ve arkeolojik kalıntılar gibi bilgi içeren kaynaklar, semavi dinler konusundaki kaynaklardan çok daha fazladır. 19. yüzyıl itibarıyla okunmaya başlanan, Sumer, Akkad, Asur, Babil, Mısır ve Hitit gibi uygarlıklara ait sayısı yüz binleri aşan çivi yazılı tablet günümüze ulaşmıştır (Demirci, 2013: 3). Bu uygarlıklardan biri olan ve Kızılırmak kavsı içinde kurulan Hitit Krallığının dinini besleyen ana damar, var olduğu habitata uygun olarak tarıma dayalı bir yaşam tarzıdır. Bu yaşam tarzı neolitik dönemin bereket temalı inanç sisteminden evrilmiş görünmektedir. Tarım ve hayvancılığa dair yaşam tarzı kozmolojiden, tanrıların hiyerarşisine, mitolojiden büyü, fal, kehanet ve festivallere dini meydana getiren tüm bileşenlere sirayet etmiş görünmektedir. Hititlerde kozmos yer-gök-yeraltı olarak üç bölünmüştür ve Beckman'ın altını çizdiği gibi krallık evrenin kilit taşı, insanın tanrılarla buluşma noktası olarak kabul edilmiştir. Evren bir süreçtir ve onu işleten tanrılar ile insanlar arasında katı bir ayırım yoktur. Her iki varlık türü de birbirinden bağımsız olmalarına rağmen varlıklarını sürdürüebilmeleri için gerekli olan hayvan ve bitkilerle bir arada yaşar. Hatta tanrılar insanlar tarafından sunulan kurbanlara muhtaç varlıklardır (Beckman, 1989, 100). Evrenin işleyişinden sorumlu olan panteonun baş tanrıları Fırtına Tanrısı ve Güneş tanrıçasıdır ki ikisinin de büyüme ve bereketle ilişkisi güçlüdür. Dağlar, su kaynakları da bu dinin önemli kült alanlarıdır. Tapınım takviminde belirleyici olan da ülkenin bolluğu ve refahıdır. Ritüellerin yapılı amaçlarından, ritüellerde kullanılan malzemelere Orta Anadolu platosunun tarım ve hayvancılığa dayalı yaşam tarzı rahatlıkla gözlenebilir. Kısacası tüm Eskiçağ dinlerinde olduğu gibi Hitit dini de kaosu kozmosa çevirmek, insanın anlam arayışına yön vermek ve 'doğru' davranış kalıpları sunarak ortak bir ahlak sistem oluşturmak gibi bir misyon üstlenmiştir. Bununla beraber Hitit dini, krallığın siyasi yapısı, süreci ve iktidar kavgalarında ideolojik bir aygıt gibi çalıştırılmıştır. Hitit dini ile ilgili bilgi içeren tüm külliyattan elde edilebilecek en genel çıkarım, şu ya da bu sebeple, Hitit çağı insanının yaşama ve kendine dair anlam arayan bir canlı olduğu ve bu arayış süresince, rasyonel ve irrasyonel olanı, yaşamında aynı anda fakat farklı düzlemlerde, bazen birbirine çarpıştırarak bazen çarpıştırmadan bir arada tutabilme özelliğine sahip olduğudur. Belki de Eskiçağ insanın karmaşıklığının ya da günümüz insanına karmaşık gelmesinin nedeni budur.

Kaynaklar

- Atay, Tayfun. *Din Hayattan Çıkar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Beckman, Gary. "The Religion of the Hittites", *Biblical Archaeologist* 52/2-3 (1989), 98-108.
- Beckman, Gary. "The Hittites Serve Their Gods", *The Oxford Handbook of Ritual and Worship in the Hebrew Bible*, Ed. Samuel E. Balentine, , Oxford: Oxford University Press, 2020, 1-21.
- Beckman, Gary. "Under the Spell of Babylon: Mesopotamian Influence on the Religion of the Hittites", *From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, Ed. Joan Aruz, Sarah B. Graff and Y. Rakic, New York: Metropolitan Museum of Art, 2013,

284–297.

- Belmonte, Juan Antonio. From the Atlas to the Caucasus: The Other Side of the Mediterranean Before Islam, *Archaeoastronomy: The Journal of Astronomy in Culture* 15, (2000), 78–94.
- Belmonte, Juan Antonio- González-García, A. César. The Pillars of the Earth and the Sky: Capital Cities, Astronomy and Landscape, *Journal of Skyscape Archaeology* 1/1, (2015), 9–38.
- Brown, Nina-McIlwraith, Thomas- González, Laura Tubelle de. *Perspectives: An Open Introduction to Cultural Anthropology*, Arlington: The American Anthropological Association, 2020.
- Collins, Billie Jean. “Hittite Religion and the West”, *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, Ed. Yoram Cohen, Amir Gilan- Jared L. Miller, Wiesbaden, 2010, 54–66.
- Demirci, Kürşad, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Dewey, John. *Logic: The Theory of Inquiry*, Illinois: Southern Illinois University Press, 1991.
- Dinçol, Ali M. “Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış [Das Ritual von Aşhella (CTH 394) und ein Überblick über die magischen Handlungen gegen die Seuchen bei den Hethitern]”, *Belleter* 49, (1985): 1-40.
- Eliade, Mircea. *Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1954.
- Eliade, Mircea. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York: Harcourt, 1957.
- Furlani, Giuseppe. “The Basic Aspect Of Hittite Religion”, *The Harvard Theological Review* 31, (1938), 258-261.
- Giovagnoli, Raffaella. *Rituals: Philosophical Perspectives And Normative Aspects*. *Roczniki Kulturoznawcze*, 2021, 93-107.
- Görke, Susanne. “Hints AT Temple Topography and Cosmic Geography From Hittite Sources”, *Heaven on Earth Temples, Ritual, And Cosmic Symbolism in The Ancient World*, Ed. Deena Ragavan, Chicago, Illinois: The Oriental Institute Of The University Of Chicago Oriental Institute Seminars, 2012.
- Gruenwald, Ithamar. *Rituals and Ritual Theory: A Methodological Essay*, *The Oxford Handbook of Ritual and Worship in the Hebrew Bible*, Ed. Samuel E. Balentine, 109-123, Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Gilan, Amir. “Religious Convergence in Hittite Anatolia: The Case of Kizzuwatna.” *Religious Convergence in the Ancient Mediterranean*, Ed. Sandra Blakely- Billie Jean Collins, Atlanta: Lockwood Press, 173-190.
- Gurney, Oliver. *Some Aspect of Hittite Religion*, *Oxford*: Oxford University Press/The British Academy, 1977.
- Haviland, William A. (2002), *Kültürel Antropoloji*, çev. Hüsamettin İnanç-Seda Çiftçi, İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2002.
- Hutter, Manfred. “Religion In Hittite Anatolia. Some Comments On Volkert Haas: Geschichte Der Hethitischen Religion”, *Numen* 44, 1997, 74-90.
- Jeremias, Alfred. *Das Alter der babylonischen Astronomie*. Leipzig: Hinrichs, 1909.
- Koch-Westenholz, Ulla. “Mesopotamian Astrology at Hattusas”, *Die Rolle der Astronomie in den Kulturen Mesopotamiens: Beiträge zum 3. Grazer Morgenländischen Symposium* Ed. H. D. Galter, 1993, 231–246.
- Krupp, Edwin C. *Skywatchers, Shamans, & Kings – Astronomy and the Archaeology of Power*. New York: John Wiley, 1997.
- Krupp, Edwin C. “Sacred Sex in the Hittite Temple of Yazılıkaya”, *Archaeology Odyssey*, (2000), 42–45.
- Krupp, Edwin C. “Bedroom Politics and Celestial Sovereignty”, *Current Studies in Archaeoastronomy: Conversations Across Time and Space*, Ed. John W. Fountain- Rolf M. Sinclair, Durham: Carolina Academic Press, 2005, 413–429.
- Masson, Emilia. *Les douze dieux de l’immortalité: croyances indo-européennes à Yazılıkaya*, Paris: Les Belles Lettres, 1989.
- Metcalf, Christopher. *New parallels in Hittite and Sumerian praise of the Sun*, *Die Welt des*

- Oriens 41/2, (2011), 168-176.
- Otten, Heinrich., Souček, Viladimir, Ein althethitisches Ritual für das Königspaar (StBoT8), Wiesbaden: Harrassowitz, 1969.
- Otto, Rudolf. The Idea of the Holy, London, Glasgow, Edinburg: Oxford University Press, 1928.
- Popko, Maciej. Religions of Asia Minor, Warsaw: Academic Publications Dialog, 1995.
- Rieken, Elisabeth. Hittite Prayers and Their Mesopotamian Models, Religious Convergence in the Ancient Mediterranean, Ed. Sandra Blakely and Billie Jean Collins, Atlanta, GA: Lockwood Press, 2019.
- Reyhan, Esmâ. "Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme", Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri 6, (2003), 11-142.
- Reyhan, Esmâ. "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli 'Tanrıları Çağırma Ritüelleri'", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi 35/60, (2016), 1-38.
- Sashur Henninger-Rener, "Religion", Perspectives - An Open Invitation to Cultural Anthropology, Ed.
- Nina Brown, -Thomas McIlwraith,- Laura González, Laura de Tubelle, Arlington: The American Anthropological Association, 2020.
- Sørensen, Jesper. "The Question of Ritual A Cognitive Approach", Scripta Instituti Donneriani Aboensis, Rowman Altamira, 2003, 207-220.
- Süel, Aygül, "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı", Belleten LIX/225, (1995), 271- 283.
- Taracha, Piotr. Religions of Second Millennium Anatolia, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2009.
- Warbinek, Livio. Defining the Hittite "Pantheon", its Hierarchy and Circles: Methodological Perspectives, Theonyms, Panthea and Syncretisms in Hittite Anatolia and Northern Syria, Ed. E. Livio Warbinek, Federico Giusfredi, 2022, 181-191.
- Winckler, Hugo. "Himmels- und Weltenbild der Babylonier als Grundlage für die Weltanschauung aller Völker", Der alte Orient 3/ 2-3, (1903), 37-67.
- Weidner, Ernst F. "Astrologische Texte aus Boghazköi. Ihre sprachliche und kulturhistorische Bedeutung", Archiv für Keilschriftforschung 1, (1923), 1-8.
- Zanger, Eberhard, Krupp Edwin C., Demirel, Serkan- Rita Gautschi. "Celestial Aspects of Hittite Religion, Part 2: Cosmic Symbolism at Yazilikaya." Journal of Skyscape Archaeology 7,(2021), 57-94.
- Zoric, Snjezana. Ritual between Anthropology and the Science of Religion, Narodna Umjetnost 33/1, (1996), 233-245.

Extended Abstract

It is obvious that there is great diversity in the world when it comes to "religion and belief". It is also a fact that religions, despite all their differences, share common elements. The first of these elements is cosmology, which is defined as an explanation of the origin or history of the world. The second common feature of religions is belief in the supernatural, a realm beyond direct human experience. Belief in the supernatural may involve a single god or gods or spirits. The supernatural can take many forms. Some supernatural beings are anthropomorphic with human-specific traits. Besides belief in the supernatural and cosmology, the third common feature of religions is rituals, practices or ceremonies. Cosmology offers an order scheme regarding the formation, that is, the beginning, of the universe. Rituals embody belief in the supernatural and reproduce the cosmological order with their recurring patterns each time. Therefore, in order to understand any religion, it is necessary to take a look at the combination of these three components.

Looking at early studies of the celestial components of Near Eastern cosmology, capitals are a part of divine creation, a small copy of the universe, a human-scale miniature of the

cosmos. Such cities are places that connect the country to the sky, where divine powers and spirits in heaven connect with the earth. It can be said that the basic principles of traditional cosmologies are found in Hattusa. Hattusa is the city of gods and temples. Apart from Hattusa, another area that needs to be addressed in terms of Hittite cosmology is the Yazılıkaya Open Air Temple. The symbols in room A of the western wall of Yazılıkaya represent “earth and sky”. Yazılıkaya has been carefully selected as a Hittite rock sanctuary. Apart from archaeological data, when we look at the Hittite texts, it is very difficult to get information about the topography of the temples. Documents that have the potential to contain information about temples are festival texts, but they are also a kind of ceremonial program. Therefore, it can be said that the knowledge of Hittite cosmology is mainly based on several mythological texts. One of them, The Song of Kumarbi, describes the gods fighting for the kingdom of heaven.

The Hittite gods are elements of the religion of the Hittite Kingdom. The Hittite religion, on the other hand, was built on a system of thought that took its roots from a lifestyle based on agriculture on the Central Anatolian plateau. The pantheon of a multi-identity religion is also multi-identity. In fact, “The Thousand Gods of Hatti” is a formula often used by the Hittites to describe the unity of the pantheon. Gods are powerful beings who rule over their domains. They show anthropomorphic features. The difference between them and humans is their impact on nature. They are not mortal like humans, but they need food and drink and can suffer from hunger and thirst. The Hittites saw themselves as servants of the gods more than other eastern neighboring civilizations.

Thousands of cuneiform tablet unearthed in Hattusa, the capital of the Hittite Kingdom, and Şapinuwa, one of the important political centers of the Imperial period, document the ritual tradition in Hittite Anatolia in many aspects. According to these documents, the Hittite ritual tradition is basically fed by three main elements: Hatti-Luvi ve Kizzuwatna/Hurri. The rituals under the influence of the Hatti culture date back to the Old Hittite period. These rituals are not as rich as rituals of Luwian origin. In addition, Anatolian spells are more worldly than Syrian and Mesopotamian spells; Anatolian magic emerged as a result of the practical experience of ritual experts.

As a result, as in all ancient religions, the Hittite religion undertook a mission such as transforming chaos into a cosmos, directing man’s search for meaning, and creating a common moral system by revealing ‘correct’ behavior patterns. In addition, this religion was operated as an ideological apparatus in the functioning of the kingdom and in the struggles for power.